

2005 чылдың бирги чартында "Шын" солунга чагыдылга чоруп турар. Бирги чартык чыда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,
почта чедеирлгези — 138 рубль.

пенсиярлерге чингелделиг — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль.
пенсиярлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 157 (16930)

2004 чылдың НОЯБРЬ 25, четверг

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00.
Садар өртээ 3 рубль.

УС-ТЫВЫШ — УРАН ЧОГААДЫЛГА

Делгелге

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургантаалыңар

Ноябрь 19-та хүндүскүнүң 11 шакта Кызыл хоорайда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң делгелге залына «Суй-

Белек» деп бүдүрүлгениң эң шилиндек ус-тывыш кылыгыларының делгелгези ажыттыңан.

Ооң ажыдышыкчынынга ТР-ниң Культура яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Е.В. Кара-Сал, эртем ажылдакчызы В.Сүзүкей, өске-даа культура ажылдакчылары киришкен. Делгелгениң ажыдышыкчынының лантазын музейниң директору В.С. Комбу кескен. Байырлыг ажыдышыкчин соонда «Суй-Белек» бүдүрүлгезиниң директору, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Мерген Балыкаевич Дагба тыва ус-тывыш ажылдарын чыылганнарга тайылбырлап, оларны кылган ус-шеверлерни адаан. Олар кымнарыл дээрге К.М. Саая, С.Х. Кочаа, А.В. Буз-

маков, алдарлыг даш чонукчузу Монгуш Черзиниң оглу В.М. Черзи, тыва, орус национал хеп даараар, «Золотой наперсток» деп конкурстун лауреады Людмила Колленко, ыяштан хевирлер сиилбиир Максим Лопсан болгаш оон-даа өскелер. Делгелгеден тыва национал культураның, ус-тывыжының сүүзүннери кайгамчык национал тыва эдилелдерни: оттук-бижек, сырга, чавага, аът дерилгези, тыва национал идик-хеп, чонардаштан кылыглар, хамнарның дериг-херексели, ыяштан кылган тыва эдилелдер дээш, өске-даа дериг-херекселдерни көрүп болур.

Борис ОНДАР.
ЧУРУКТАРДА: «Суй-Белек-тин» директору М.Б. Дагба

ажыдышыкчин үезинде; ус-тывыш ажылдары-биле таныжылга; тыва эдилелдер.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Чырыткылыг Далай-Лама Калмыкияга кээр

Делегейниң Нобель шаңналының лауреады, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг XIV Далай-Лама делегейниң элээн каш чурттарынче шажын-чүдүлгелиг чоруктарны кылып деп турар.

Чырыткылыг Далай-Ламаның Индияда Чазааның парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, Улуг Башкы бо хонуктарда Европа чурттарынче ужуп бар чорааш, Калмыкияга бир шак иштинде шажынчы өөредилге чорудар чөпшээрелди Россияның удуртулгазындан алган.

Ыдыктыг башкы Калмыкияга бо айның 29-та ужуп келир. Тываның Камбы-лама эргелелинден 4 башкы, хөй санныг тыва чүдүкчүлөр Элистаже бо хонуктарда аъттаныпканнар. Олар Далай-Ламаның номналынга олуруп, ыдыктыг чагыг-сөзүн дыңнаар аас-кежиктиг болурлар.

Төлээ черинге номнар делгелгези эртер

Бөгүн Моолдун Кызылда Чингине төлээ черинге кожывыс чурттуң бот-догуннаан күрүне кылдыр тургустунганындан бээр 80 чылынга тураскааткан моол болгаш орус дылдар кырында номнар болгаш фотоальбомнар делгелгези ажыттынар.

Ооң ажыдышыкчынынга Чингине төлээ чериниң консулдары, харыясалгалыг ажылдакчылары болгаш Тываның Чазааның төлээлери киржири.

1924 чылдың ноябрь 26-да Улан-Батор хоорайга эрткен бүгү Моолдун Улуг Хуралының бирги чыыжына хувискаалчылар болгаш бөдүүн араттар МАР-ның баштайгы Конституциязын хүлээп алгаш, бот-догуннаан Моол күрүнени делегейге чарлаан. Бо юбилейге тураскааткан байырлал Улан-Баторга даарта эгелээр. Аңаа киржири-биле делегейниң оон күрүнелериниң төлээлери Моолда чедип келгеннер.

Терроризмге удур ажылдарны чугаалашкан

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының удуртулгазы адырның бүдүрүлге черлериниң терроризмге удур ап чорудуп

турар ажылдарын каш хонук бурунгаар чугаалашкан.

Бо талазы-биле ажылдарны күштелдирериниң дугайында көдээ ажил-агый сайыды Николай Алдачиниң бо чылдың сентябрь 20-де ат салганы дужаал ниитизи-биле күүсеттиниң турар деп түннелди хуралга үндүргөн. Бүдүрүлге черлеринде үлетпүр объектилеринге терроризмни болдурбазының талазы-биле дүрүмнер ажылдап кылдыңган болгаш бадылаттыңан. Ажылчыннар ортузунга тайылбыр ажылдары чоруттунган. Бүдүрүлге черлериниң девискээринче кирериниң чурумун шыңгыыраткан, тус-тузунда хамааты камгалал штабтарын тургускан. Олар объектилерге террористчи үүлгедиглерни болдурбазы-биле тускай ажылдар планын бадылааннар. Чугула бүдүрүлге бажынарнының паспорттарын кылган. Кадрлар килдистерин ажылга хүлээп ап турар улустарның кири бижидилгезинче улуг кичээнгейни салып турар.

Хурал үезинде чамдык бүдүрүлге черлеринде үүрмек четпестерни эдерин сайыт Николай Алдачи удуртукчуларга дааскан.

Шын эвес туткан суугуларның хайы-биле...

Агаарның хүн келген тудум сооп турары-биле чер бажыңнарда чурттакчылар суугуларын үзүктел чок одап эгелээ. Ынчалза-даа бажыңыңа от салып тургаш, айыыл чок чорук дугайында шуут утуп турар таварылгалар хөйүн Тыва Республиканың Онза байдалдар яамызының өрт албаны херечилеп турар.

Чамдык бажың ээлери одалга сезону эгелей-даа берзе, бажыңының суугузуңуң байдалынче кичээңгей салбайн турарын сөөлгү барымдаалыг саннар көргүскен. Республиканың өрт эргелелиниң парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, эрткен 10 ай иштинде республика девискээринге 291 чуртталга бажыңыңа өрт болган. Одалга суугуларын шын эвес тудуп алганындан болгаш ажылдап турарындан 65 өрт үнгөн. Бо өрттерге ниити материалдыг когарал 172 муң рубль болган.

Республиканың өрт албанының ажылдакчылары суугу ажылдап турар хамаатыларны серемчилелдиг болурунче кыйгырып турар.

Бистиң корр.

ТР-нің Чазаанда

ПАРЛАМЕНТИГЕ ШИИТПИРЛЭЭР

ТР-нің Чазаа 2005 чылга чедир күрүне албанын чаартыр талазы-биле Программаны чүүлдүгүнген болгаш бадыладыры-биле Парламенттиже чоруткан.

Республиканың бо Программанын РФ-тиң Президентизинин 2002 чылдагы Чарлыына болгаш “Россия Федерациязының күрүне албанын чаартыр дугайында” федералдыг программа үндөзүлгө чыгарып, күрүне албанын амгы байдал-биле арттырып болбас деп чүвениң чылдагаанын тодаргай айткан. Россий эксперттеринин үндүргөн түнелин езугаар алырга, бирги ээлчегде аңаа күрүне албанын кадр деңзигүүрү чидиригге таваржыр (10 чыл дургузунда кол албан-дужаалдарда күрүне албан-хаакчыларының 50 хуузу албан-дужаалдарындан халажыр), чүге дизе оларны ам солуптар ортумак назылыг, бедик мергежилди специалистер чедипес, күрүне албан-хаакчыларының боттарының ажылын эки билер чоруу, мораль-сагыш-сеткил шынары кудулаан, хээли алыр чоруктар, өске-даа барымдалар көвүдзөн. Ооң-биле кады хөй-ниитинин контролондан дашкаар каяа-даа хамаарышпас бюрократсыг корпорациялар бөлүктери тыптып кээп турар. Олар “административтиг курлавырларның” дузасы-биле соңгудалыг албан-дужаалдыг кижилерниң эрге-ажыктарын куду басып, “боттарына таарыштыр” чогаадып апарур.

Сөөлгү чылдарда бюрократияның ажык чок ажылы, рынок экономиказын болгаш хөй-ниити амдыралын демократчыларының үезинде стратегтиг нарын сорулгаларны ооң долузу-биле шиитпирлеп кыдавайн турары илези-биле көстүп келген, багай салдарны чедир турар. Ооң тодаргай чижээ болза эргелеп-башкарылганың бисте байдалы болур. Бо талазы-биле Россия делегейде 150 чурттуң 102 дугаарында, а күрүне таарыштырылганың талазы-биле 168 чуртта 158 дугаар черни ээлеп турар.

Тывага бо программаны боттандыраары чоруп турар. Бо чылын эрге-чагырганың бүгү деңзелдеринин дүжүмөттери боттарының чагырга черлеринден ажылындан дүжүр азы үнер дугайында бижимел сагындырылгаларны алган. Ыңчалза-даа программада аппарат ажылдакчыларын анаа-ла кызыраары көрүп турар эвес, күрүне эрге-байдалын чурумчударынче угланган комплекстиг хемчеглерни, ол ышкаш күүсекчи эрге-чагырга органнының системанын, ниитилел амдыралына оларның ролун, күрүне албан-хаакчызының байдалын боттуу-биле өскерттир көрүп турар.

Программаны ажылдап кылган ТР-нің Чазак Даргазының Канцеляриязының кадр политиказының талазы-биле эргелелиниң медээзинден ап көөрге, күрүне албан-хаакчыларының, күрүне эрге-чагырганының өске ажылдакчыларының, а ол ышкаш муниципалдыг ажылдакчыларының, тус чер бот-башкарылга органнының ажылдакчыларының ниити саны 2003 чылдын сентябрь 1-де байдал-биле 3407 кижиге болган. Ооң иштинде күрүне эрге-чагырганының федералдыг органнында 1825, тус чер бот-баш-

карылгаларында—845, ТР-нің күүсекчи эрге-чагырга органнында—649, Тыва Республиканың Улуг Хуралында—88 кижиге ажылдап турары илерзэн.

2003 чылдын сентябрь 1-де байдал-биле статистика медээзинден алырга, күрүне эрге-чагырганының федералдыг органнының күрүне албан-дужаалдарында: “А” категорияда—86, күрүне албан-хаакчыларының албан-дужаалдарында—1739, ооң иштинде “Б” категорияда—42, “В” категорияда—1532 кижиге ажылдап турары көзүлгөн.

Федералдыг 1825 күрүне албан-хаакчызындан 1185 кижиге (64,93 хуузу) дээди эртемниг, ооң иштинде мергежил аайы-биле: 41 кижиге бойдус, математика, 402 кижиге—юриспруденция, 118 кижиге—башкы, 339 кижиге—экономика болгаш эргелеп-башкарылга, 19 кижиге—күрүне болгаш муниципалдыг башкарылга, башкылар—157, техниктиг—118, көдээ ажыл-агыйның—76, медицинаның—2, өске-даа мергежилдеринин 31 кижиге ажылдап турар. Ортумак профессионал эртемниглер—631 (34,5 хуу), ийи болгаш оон хөй дээди эртемниглер—73 (4 хуу) бооп турар.

Хар-назын талазы-биле алырга: 30 хар чедир назылыглар—476, 30-ден 39-ка чедир—677, 40-ден 49 хар чедир—463, 50-ден 59 хар чедир—190, 60 хардан өрү назылыг 9 кижиге ажылдап турар. Ооң иштинде “А” категорияда ажылдап турар 86 кижиден 30 хар чедир назылыг 2, 30-ден 39 хар чедир—39, 40-ден 49 хар чедир—35, 50-ден 59 хар чедир—8, 60-дан өрү назылыг 2 кижиге ажылдап турар.

Күрүне органнында ажылдап турарларның ажил стажы: 1 чыл чедир стажтыг—227, 1 чылдан 5 чыл чедир—407, 10 чыл чедир—508, 15 чыл чедир—385, 15 чылдан өрү стажтыг 298 кижиге ажылдап турар. Ооң иштинде: “А” категорияда 1 чылдан 5 чыл чедир стажтыг—11, 5 чылдан 10 чыл чедир стажтыг 29, 10-дан 15 чыл чедир—46, 15 чылдан өрү ажил стажтыг—298 кижиге бар.

Тыва Республиканың 737 күрүне албан-хаакчызының 77,4 хуузу азы 571 кижиге дээди эртемниг, ооң иштинде мергежил аайы-биле: 14 кижиге бойдус, математика, 58 кижиге—юриспруденция, 139 кижиге—экономика, эргелеп-башкарылга, 117 кижиге—башкы, 85 кижиге—техниктиг эртем мергежилдиг.

Муниципалдыг албан-хаакчыларның саны 845. Оларның 46,74 хуузу азы 395 кижиге дээди эртемниг. Оларның эртем-билиинин, мергежилдинин, хар-назынының дугайында тодаргай медээни мооң мурнунда үнген “Шын” солунда парлаан.

Күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар албан-хаакчыларның 68-тен ажыг хуузу херээженер бооп турар.

Тывага күрүнениң эргелеп-башкарылга системанын чаартырының программанын чогуум канчаар боттандыраары ам дээрзинде эки билдинмес. Нити чуртта чаңгыс аай белен модель база чок, девискээр бүрүзү бодунуң оруу-биле чоруп орат. Ооң бүгү механизми бо айтырыгны республика Парламентизинге чугаалашкан соонда илерээр.

Уран чүүл ажылдакчызы кижини деткивес, ажылдарына үнелел бербес чүве болза, ооң чогадыкчы ажылы сайзыраайн, тапталып, чаңгыс черге туруптар дээрзи билдингир.

Сергей Ланзы аттыг шаңналды чылдың-на декабрьда тыпсыр дээнин ооң дүрүмүндө айткан. Бо хуннерде ук шаңналче кордакчыларның аттарын адап, ажылдарын комиссияже киирип эгелзэн.

Бодум хуумда бо бедик шаңналга “Шын” солунунуң фотокорреспондентизи, республикада билдингир фотомастер, чурукчу, даш чонокчусу, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү Василий Балчий-оолду төлептиг дээр мен.

Василий Балчий-оол 1994 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинин чурулга салбырын дооскаш-ла, “Шын” солунга ажылдап эгелзэн. Ол сөөлгү 10 чылдарда Тываның шупту кожууннарын кезип, республиканың ажыл-амыдыралын, күш-ажылчы кижилерни чурукка тырттырып, фото-медээлер кылдыр чоңга таныштырып келген. Чыл келген тудум ооң арга-дуржулгазы бедип, ажылдары өскөлөрдөн ылгалып, бир янзы онзагай көрүштүг апар чыдарын номчукчулар эскерип, үнелелди берип турар.

Ооң көскү херечизи—ТАР-ның 80 чылынга турсааткан “Кижиге болгаш ооң ажылы” деп республика конкурзунга 2-ги черни алганы, а 2003 чылда Тываның журналистеринин “Чонар-даш демир-үжүү” деп конкурзунуң “Чылдың эң эки фотоиллюстрациязы” деп номинациязынга лауреат болганы-дыр.

Василий Максимовичини ат-

Журналист журналист эжиниң дугайында

АЖЫЛДАРЫ ШАҢНАЛГА ТӨЛЕПТИГ

Республиканың чурулга уран чүүлүнүң ажылдакчыларына чогадыкчы идиг бээри-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак Сергей Ланзы аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналын тургузар дугайында Чарлыкка эрткен чылдың мартта ат салганынга чурукчулар, скульпторлар, дизайнерлер болгаш өске-даа чогадыкчы ажылдакчылар өөрүп, деткип турар.

сурагыг чурукчу Иван Салчак графикага, ном чуруп каастаарына база өөредип турганындан кол ажылы-биле мергелештир номнар чуруп каастаар ажылга база хандыкшып эгелзэн болгаш ооң езулуг уран талантызы бо юбилейлиг чылда чоңга илерзэн. “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп Тыва Республиканың Күрүне номунуң чурук каасталгазын, дизайнын Василий Максимович эң бедик профессионал деңгелге кылганын

кылырындан аңгыда, ол юбилейлиг медальдың, хөрөк демдээнин, юбилейлиг хүндүлел бижиктин, календарларның, открыткаларның автору. Ол ышкаш “Тыва”, “Город Кызыл в центре Азии”, “Калачакра в Туве” деп фотоальбомнары үндүреринге идепкейлиг киржи, “Россия-Тыва” деп буклеттин дизайнын кылган.

Дуржулгалыг фотомастер чогадыкчы ажылының 10 чыл болганынга база Тываның юбилейлеринге турсааткан “Мээн Тывам” деп персоналдыг фото-чурук делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге ажыдып

турда, көрүкчүлөр ооң адынга чылыг-чымчак сөстөрни чугаалап, делгелгениң демделгел дептеринге чогадыкчы дилээш-киннерлиг, чаа-чаа бодалдарлыг, чонунуң сагыш-сеткилинге артып каар ажылдарны кылып чоруур салым-чаяаныг анык кижини деткип, Чазак, күрүне шаңналдарына киирерин сүмөлзэн күзээшкиннерни, йөрээлдерни арттырган.

Мындыг күзээшкиннер, шынап-ла, чөптүг. Бодум оон-даа артык көргүзери-биле ажылдаар үезинде анык кижини улам хөй-аът, сорок киирери чугула. Ыңчангаш Василий Максимович Балчий-оолду Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Сергей Ланзы аттыг шаңналынга комиссия кежигүннери деткиип дээрзинге бүзүрээлинер.

Адыгы СААЯ, республиканың “Сылдысчыгаш” уруглар солунуң кол редакторунуң оралакчызы, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Фотомастер Василий Балчий-оолдуң Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Сергей Ланзы аттыг шаңналынга комиссия кежигүннери деткиип дээрзинге бүзүрээлинер.

онзалап демделээр апар. Номунуң өңнерин чедимчелиг шилип алганындан аңгыда, чогадыкчы езу-биле тыва хээлерни амгы үенинче чаарты чуруп, компьютер технологиязын ажыглап тургаш кылганы дыка чараш. Төөгүлүг чуруктар, номинация бүрүзүнүң эге арыннарын онзагай чурук каасталгазы номчукчунуң кичээнгеин дораан-на хаара тудар.

340 арынныг Күрүне номунуң македин кылып, чыскаап, дизайнын, чурук каасталгазын кылып тура, Василий Максимович 30 ажыг ховар, 120 ажыг төөгүлүг фото-чуруктарны тып, 1000 ажыг төөгүлүг фото-чуруктарны эдип-чазап, чаартып, номнуң эң-не аар “кара ажылын” кылганын айтыры чугула.

Тываның юбилейлиг байырлалдарын төлептиг демделеп эрттиреринге Василий Максимович Балчий-оолдуң киирген үлүг-хуузу улуг. Күрүне номунуң чурук каасталгазын, дизайнын

ЭКИ КҮШ-АЖЫЛЫ ДЭЭШ

ТР-нің Чазаа 2004 чылда Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекстеринин, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агыйларының эң дээрэ бүдүрүлгелеринин болгаш ажылдакчыларының республика конкурзунуң комиссиязының шиитпирин бадылаан.

“Тывахарылзаинформ” ААН, “Тывагаз” ААН, “Кызылдың пассажирлер АТБ-зи” муниципалдыг бүдүрүлгө, “Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелели” ККБ, “Дороги” төлевилел-дөзөвилел бюрузу” ККБ-зи республиканың эң эки бүдүрүлгелеринге төлептиг болган.

Бүдүрүлгениң эң эки ажылчыны деп конкурстун тилекчизин ийи чада-биле тодараткан. Бир дугаарында, бүдүрүлгелерден эң эки ажылчыннарын шилип алган, ийи дугаарында, адырлар аайы-биле. Бүдүрүлгениң эң эки ажылчыны деп конкурстун түнелин үндүргөш, 9 номнацияга 11 тилекчилерни тодараткан.

Тыва Республиканың эң эки газ ажылдакчызы — “Тывагаз” ААН-ның Туранда газ участогунуң

мастери **Р.С.Дьякова.**

Тыва Республиканың эң эки автомобиль транспортуңуң ажылдакчызы — “Кызылдың пассажирлер АТБ-ниң” №1 колонназының чолаачызы **Г.Е.Глухих.**

Тыва Республиканың хем транспортуңуң эң эки ажылдакчызы — “Тываның суг аргыштырылга компаниязы” ХАН-ның капитан-механиги **Г.Г.Блинов.**

Тыва Республиканың электрик харылзааның эң дээрэ ажылдакчызы — Бай-Хаактың харылзаа белдириңиң инженери **О.О.Күжүгет.**

Мергежилдинин тергини — “Тывахарылзаинформ” ААН-ның Өвүр кожуунда харылзаа белдириңиң телефон четкилеринин электрик-монтери **О.Д.Ооржак.**

Тыва Республиканың хөмүр-

даш үлетпүрүнүң эң эки ажылдакчызы — “Каа-Хем хөмүр-даш уургайы” ААН-ның экскаватор машинизи **В.П.Елисеев.**

Тыва Республиканың эң эки энергетиги — “Тываэнерго” ААН-ның Кызылдың ЧЭТ-те котел цегиниң начальниги **Н.С.Воровский,** “Тываэнерго” ААН-ның техниканың айыл чок чоруунуң инженери **В.А.Каблукова.**

Тыва Республиканың хамааты ужар чүүлүнүң эң эки ажылдакчызы — “Тываның агаар шугумнары” ФККБ-ниң күш-культура болгаш спорт талазы-биле инструктору **В.А.Васильев.**

Тыва Республиканың почта харылзаанының эң эки ажылдакчызы — “Россияның почтазы” ФККБ-ниң Тыва Республикада почта харылзаанының федералдыг эргелелиниң почтабону **С.И.Астафьев.**

Тыва Республиканың эң эки орук ажылдакчызы — “Тыва авторук” эргелелиниң Шагаан-Арыгда участогунуң ажылчыны **О.Т.Кыргыс.**

ЧОГУУР ТҮҢНЭЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН БИС

• Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак-биле интервью •

— Дмитрий Калчанович, өрт соонда дораан-на маргылдаалыг айтырыглар үнген болгай. Ылаңгыя хоорай чагыргазын буруудадып турар.

— Херек кырында хөй-ле чугаалар турган. Мээң бодап турарым-биле алырга, ам ооң ажыы чок. Хамаарылгалыг органнар истелгезин чорудуп турар, кым, чүге буруулуг болганын тодарыдыптар. Паротурбинная кудумчунда хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнага капитал септелгени чорудар дугайында шиитпирни ТР-ниң Чазаа 2003 чылда хүлээп алган. Иштики болгаш даштыкы чылыг четкилеринге болгаш суг дамчыдылгасынга капитал септелгени чорударына акша-хөреңгени үндүрүп берген. Электри удазыннардын долузу-биле солааш, шуптузунга шенелдени эрттирген. Хүлээдириңиз болгаш хүлээп алганының актызын тургускаш, атты салдырган. 2003-2004 чылдың одалга сезонунда ол объектилер кышкы үеде ажыглаарына белең кылдыр кирген болгаш ол талазы-биле чогуур документилен бар. Чаа кылдырган системаның электри удазыннарны үш дакпыр камгалалдып турган: кыска замыканыдан болгаш эмин эрттир хөй энергия күжүндөн. Бир дугаар камгалакчы — бажыңнарның четкилеринге турган, ийи дугаары каъттар аразында щиттерге, үш дугаары — төп щит.

— Ол дүне хоорай чагыргазының хөдөлүшкүннери биле кандыг хемчеглер алдынганы?

— Дүнекиңиз 12 шакта мездэни алгаш, хоорай чагыргазының ажылын онза байдалга тургускан. Ол-ла дүне хоорайның онза байдалдар талазы-биле комиссиязы хуралын эрттиргеш, өрттенген бажыңдан кижилерни өскээр көжүрөр талазы-биле шиитпирни хүлээп алган. 24 кижини эмнелгеге чедирген, арктанарын №12 школаның спорт залына тургускан. Кижилерни чеггериниң айтырыын организастааш, когараан кижилерниң даңзызын тургузар ажыл эгелээн. Эртенгиңиз 7 шакта онза байдалдар талазы-биле комиссияның ийги хуралын эрттирген, ол хуралга кижилерниң чурттаарына таарымчалыг болуру-биле №38 уруулар садыңче кижилерни көжүрөр талазы-биле шиитпирни хүлээп алган. Муниципалдыг албан черлериниң удурткучуларын чыып алгаш, канчаар хөдөлүшкүн планын ажылдап кылгаш, чогуур даалгаларны берген. Ооң соонда оперативтиг шиитпирлер хүлээп алыр болгаш канчаар хөдөлүшкүн дугуржуру-биле онза байдалдар комиссиязы бир дүн-хүн иштинде ийи катап хуралдап турган. Хоорайның кадык камгалал килдизиниң начальниги В.Ширпейге удурткан бир бөлүк эмнелгелерге ажылдап турган, садыг килдизиниң ажылдакчылары аш-чем айтырыын шиитпирлеп турган, когараан кижилерге дузалал фондунун агар санын ажыдар талазы-биле экономика килдизи ажылдап кирген. Хоорай чагыргазының коллегия хуралына ТР-ниң Чазаандан дуза дилээриниң шиитпирин хүлээп алган. Дузаны дораан берген. Өрттүн уржуу-биле холбашкан бүгү ажылдар республика Баштыңының контролюнга турган.

Белең эвес байдал чурттакчыларның даңзызын тургустунуп келген. Дыка хөй будулгазыннар борта болган: кым-бир кижичурттап турган өрзөлин дужаапкан, чамдыктары арендап алган, аалдап келген кижилер база турган. Хай-халап болуп турар үеде ниити чуртталга бажыңнага чурттап турган кижилерниң тодар-

гай даңзызын тургузар талазы-биле комиссияны тургузар ужурга таварышкан бис. Бистиң тургускан даңзывысты ИХЯ-ның болгаш прокуратураның медээлери-биле дүүштүрүп берген.

Немелде хыналданы чоруткан соонда, тодаргай медээлер алдынган болгаш ону коллегия хуралына бадылааш, чогуур черлерге кириген. Материалдыг дуза чедирериниң айтырыын организастаар талазы-биле улуг ажылдар кылдынган. Бо ажылга бистиң ажылдакчыларымыс ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы-биле деңге хөдөлүп турган. Өрттүн болган чылдагынын тодарыдыры-биле тускай комиссияны тургускаш, коллегия хуралына бадылаан. База бир бөлүк өрткө когараан кижилерге дуза чедирер болгаш хөөржүдүлгени организастаар талазы-биле ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчысы С.А.Барыбининиң удуртканы күрүнө комиссиязы-биле кады ажылдап турган. Баштай Кыргызтарның өг-бүлезинден хөөржүткен, ооң соонда үш уругну бадылааш биле... Чугаалаар сөс тывылбас боор-дур. Ол бүдүн республикага болган хай-халап-тыр. Шак мындыг чүлдү катап болдурбазы-биле хоорай чагыргазы, ооң бүгү албаны ажылды ынаар угландырган. Хоорайның бүгү объектилериниң кыска белективис болгаш айыыл чок чоруунун хыналдазын катап чорудуп эгелей бердвис. Баштайгы хыналданы чоокта чаа чоруткан бис, террорга удур хемчеглерге дүүштүр. Ведомстволарга хамаарылгазы чокка шупту объектилерни хынаар. Чүзү четпейин даңзызын тургузар болгаш орта дүүштүр бир дугаар ап чорудар хемчеглерниң планын тургузар база келир чылдың хоорай бюджетинге немелде акша-төгерикти салыр.

— Баштайгы хуннерде массалыг информация чепсектеринге тайылбыр берген кижилер-ле хөй болган, силерниң үнүңер дыңналбаан болгай. Чүгө?

— Бир дугаарында, өрткө когараан кижилерниң качыгдалын үлежип база когараан кижилерге дуза чедирери-биле хоорай-жыларга кыйгырыг-биле үндүм. Өрт болган черге чедип келген журналистерниң айтырыгларына харыылап турдум. Шынын чугаалаар мен, ол чокка-ла ажыл чедер турган. Чеже кижичурттаар деп бодаар силер, айтырыгны дүргөдөдүр, шиитпир хүлээп алыр, ажылдаар болгай.

— “Тываэнерго” ААН-ниң парлалга албаны өрелиг төлөкчелерниң айтырыын шиитпирлээр хөңнү чок деп хоорай мэриязын доктаамал буруудадып келген болгай, а бо хай-халаптың соонда ол айтырыг чүгө бирги черниң айтырыы кылдыр тургустунуп келбээн. Мэрия электри энергиязының өрттөн, шынап-ла, төлөвейн турар болза, чүгө?

— Бо айтырыгга хамаарыштыр мынчаар чугаалаар мен. Чыл эгезинден эгелээш, ноябрь 1-ге чедир хоорайның муниципалдыг албан черлери — эмнелгелер, школылар болгаш өске-даа албан черлери чылыг болгаш электри энергиязы дээш өре чок. Хоорай бюджетинден январьдан ноябрьга чедир “Тываэнергоже” 51,8 млн. рубльди шилчиткен. Бо айда байдалымыс мындыг: “Тываэнерго” хоорай бюджетинче 7 млн. рубльди шилчидер, а хоорай бодунун ээлчээнде 6,5 млн. рубльди бээр. Төлөвирлерни ай санында түнөп турар: “Тываэнерго” үндүргүлери төлээр, а бистер бюджет албан черлериниң болгаш чурттакчы чонунун чиигелделиг кезээниң

энергия төлөвирлери-биле санажыр бис. Ындыг ажылды ай санында чорудуп турар. Бо айның төңчүзүндө бистиң өрөвис чок турар.

Хоорай өрөвин төлөвейн турар деп чугаалар кайыын үнүп турар деп, айтырыг тургустунуп кээр. Билир-ле болгай силер, хоорай чагыргазының даргазында бир дугаар чыл ажылдап тур мен. Мооң мурунда-даа ажылдап турган черлеримге болгаш ам-даа ажылдап турар черимге тургаш, “Тываэнерго” удурткучулары болгаш специалистери-биле кончуг чоок ажылдап чор мен. Бодунун ажыл-херээ дээш аарып чоруур, хөлчөк эки специалистер барын билер мен, оларның-биле кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлеп ап болур. Кады күженишкениң ажылымыс-биле хоорайны кыска белективис деп санап турар мен. Чылыг болгаш электри четкилерин болгаш ЧЭТ-ти. Эвээш эвес ажылдар кылдынган, ол дээш А.А.Трасанга, Н.И.Рехтинге, В.А.Бочаровага, А.В.Тююнга, В.В.Столарова болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргеними илгериледим. Хоорайны кыска белективис ажылды удурткан улусолар.

Ынчангаш мооң мурунда ажылдап турган арга-дуржулгамдан алгаш көөрге, хоорай чагыргазында-даа ажылдап тургаш, “Тываэнерго” эң-не кошкак звенозу электри энергиязын сандып-сайгарар килдизи деп билдим. Энергияны сандып-сайгарар килдиз чон-биле ажылдаар ужурлуг. Чурттакчы чон оларга 47 млн. рубль өрелиг. Ол хөй акша-биле хөмүр-даш сандып алыр ужурлуг. Өрелер чылдагына олар күш четпейн турар, чурттакчы чон-биле кончуг кошкак ажылды чорудуп келген. Бис оларга дузалал болур бис бе, канчаар? Хоорай чагыргазы ону кылырын кызыткан. Энергияны сандып-саарар килдизинг ажылдакчыларын чалап алгаш, муниципалдыг албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелерин удурткучулары-биле ужуражылгаларны организастап, төлөвирлерде өрелерни чугаалап, шак ындыг ажылды боттарының ажылдакчылары-биле чорударын дагып турдус. Муниципалдыг албан черлерининг ажылдакчылары шалың алганда, бир дугаарында коммунал ачы-дузазында төлөвирлерни төлээр ажылды чорударын сүмөлөп турдус. Шак ындыг организастыг дузаны “Тываэнерго” чедир турдус, ам-даа дузалаар бис. Хөмүр-даш сандып алырынга бүдүрүлгеге бир айда 9-10 млн. рубль херек, декабрь-январь айда 12 млн. рубль херек болуп турар. Ай санында кирер ужурулуг акша 42 млн. рубль. Бир эвес чурттакчы чон-биле ажылды чурдунуг чорудар болза, борта кандыг айтырыг турбас ужурулуг. Ынчалза-даа байдал ындыг эвес, акша-хөреңгениң чедишпезинден хөмүр-даш үзүктөлип кээр турар, хөмүр-даштын эвээш курлавырындан хоорай көрдүнгөн хемчээлинге дүүштүр чылыгы албайн турар.

— Бо неделяда тус черниң массалыг информация чепсектериниң дыңнатканын езугаар алырга, “Россияның чаңгыс аай энергия системасы” АН одалга сезонун үскенинге республиканың эрге-чагыргазын харысалгага онаап турар болгаш кол өрелиг чер Кызыл хоорай чагыргазы деп тайылбырлап турар. Чугаа одалга сезонун үскениң дугайында чоруп турда, мындыг айтырыг тургустунуп кээр-дир, а хоорай кыска белең бе?

— Эрткен чылга бодаарга, бо чылың хоорайның чылыг чет-

килерин улуг хемчээлге септел кылган. Ол колдунда хоорайның чылыг четкилерин күрүнениң аңгы каттышкан бүдүрүлгези, кылдыр тургусканында болуп турар. Виктор Алексеевич Бочаров боду чылыг четкилериниң септелгезин удуртуп турган. Мынчаар чугаалап болур мен, “Наш дом” МКБ кыска бүрүнү-биле белең, чылыг четкилери, ЧЭТ-даа белең. Эмнелге, школа, хөй каът бажың бүрүзүңге аңгы-аңгы шиитпирлерни хүлээп алган, белеңиниң паспортунга ат салдынган, бир эвес ынчаар кылбаан болза, одалга сезонун эгелес-ле болгай.

— Хоорайда хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнарының айтырыы канчаар шиитпирлетиң турары, Дмитрий Калчанович?

— Бо темага хамаарыштыр хөйнү бижип, чугаалап турар, мээң бодап турарым-биле алырга, хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнары-биле ажылдаар алаар. Совет үеде дыка хөй хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнары туттунган. Олар колдунда ведомстволарга хамааржып турган. Кожан рынок үези эгелей бээр, дыка хөй бүдүрүлгелер туруп алган, оларның хөй кези саң-хөө талазы-биле берге байдалга келген. Ынчангаш ол үеде дыка хөй-ниити чуртталга бажыңнарын хоорай чагыргазына хүлээдип бээр шиитпирни хүлээп алган. Хоорай чагыргазы, бодунун ээлчээнде, хөй-ниити чуртталга бажыңнарын эки-даа, багай-даа болза, хайгааралга алган, чамдызы ведомстволарда артып турар. Оларның чамдызы ыгласанчыг байдалда келген. Оларны бис хүлээп ап болур бис, ынчалза-даа хүлээдириңиз бетинде өчкүнчү ээзи капитал септелгени кызын. Амгы байдалды өөрөнип көргөш, чамдык ведомстволарның хөй-ниити чуртталга бажыңнарын септел кириттивис. Ол айтырыгны Чазак Даргазы контролюга алган. Амгы үеде АТБ-1-ниң Комсомольская кудумчузунда 101, 107 дугаарлыг, Паромнаяда, тууубу заводунун 7 хөй-ниити чуртталга бажыңнарын септээринге дузалажып кириттивис.

— Хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнарына энергетиктер дыка “ынак” дижит болгай. Оларның төлээриниң чугаалап турары-биле алырга, хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнарының энергия хандырылганын чурттакчылар-даа, хоорай чагыргазы-даа төлөвейн турар. Бо айтырыг талазы-биле хоорай эрге-чагыргазының туржугу кандыг болуп турар?

— Хоорайда 21 хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнары бар, “Коммунальщик” — 10. Ведомстволарның база бар. Бажың, чылыг болгаш электри энергиязының төлөвиринде маргылдаалыг айтырыглар бары шын. Айтырыгның нарыыдап турар чылдагы хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнарында янзы-бүрү категорияны чурттакчылары чурттап турар. Бис ол айтырыг талазы-биле бүдүрүлгө-ажылал чурттаар оран-сава эргелели болгаш “Тываэнерго” электри энергиязын сандып-сайгарар килдизин биле кады сайгардымыс, моондаа сонгаар кады ажылдаар алаар бис. Бо талазы-биле кандыг чуртталга тургустунары? Энергетиктерниң чугаалап турары-биле алырга, электри энергиязының өрттөн төлөвейн турар Чехов кудумчунда хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнага электри энергиязын сандып-сайгарар килдизинг ажылдакчылары-биле чеде бердвис. Тодараттынганы болза 15 өг-бүлө коммунал төлөвиринге документилерин долдуруп берген, а арктанарының чырыын өжүрөр ужурга таварышкан. Лопсанчап кудумчунда хөй-ниити чуртталга бажыңнага база чордувал. Хөй-ниити бажыңнада чурттап турар болганда, төлээри албан деп чурттакчылар-биле чугааны кылган. Чединмес байдалдыг өг-бүлелерниң деңгелине кирип турар болза, “Наш дом” МКБ-же

чурттаар оран-сава субсидиязын долдурарына дузалажыр бис. Амгы төлөвирлерни төлээрин бодуңарга хүлээнип алып болзуңарза, бистиң талавыстан дузаны ап болурун сагындырып каайн. Чурттакчылар орта чөпшээржип турар. Ону чүгө хынаары чугула. Ындыг чижектиг механизми электри энергиязын сандып-сайгарар килдизин биле кады ажылдап кылдымыс, ону моон сонгаар ажылгаар алаар бис. Паротурбинная кудумчунда хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнага хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээр, өскө хөй-ниити чуртталга бажыңнарына көөрдө, ында төлөвирлер айтырыын шиитпирлээр белең. Ында бажың бүрүзүндө аңгы четтик бар. “Тываэнерго” чурттакчыларның кижичүрүзү-биле керээ чарар хөңнү чок.

— Чүгө?
— Оларның бодап турары-биле алырга, хөй-ниити чуртталга бажыңнарының чурттакчыларын-дан акшаны “Жилье” бүдүрүлгениң ажылдакчылары чыгзын деп турар. Оларның эң кошкак звенозу ол деп чугаалап турар чылдагыны ол. Чылыг суг, электри энергиязы, чылыг дээш хоорайның бүгү чурттакчылары “Тываэнерго” төлөп турар. Оларның бодап турары-биле алырга, хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнарының чурттакчыларын-дан акшаны “Жилье” болгаш “Наш дом” бүдүрүлгелерниң кассазын таварыштыр чыгзын деп турар. Чурттакчылар-биле ол улуг хемчээлдиг ажыл болур. Шак ындыг нарын ажыл-биле холбажырының орнунга, кым-бир кижиниң кырыңче чая кааптары белең.

Мээң бодап турарым-биле алырга, чурттакчы чон-биле дорт ажылдаары чугула. Чүгө “Водоканалды” удурткучузу В.А. Фалалеев суг дээш акшаны дорт чыып ап турарып, чүгө харылаа-чылар клиентилер-биле дорту-биле ажылдап турарып? Кым ачы-дуза чедирел турарып, ол акшаны чыып алып ужурул эвес деппе? “Наш дом” МКБ ол база бүдүрүлгө бажыңнары ажаап туткан ачы-дуза чедирелгезин көргүзүп турар. Муниципалдыг чурттаар оран-сава хоорайда колдунда артпаан, колдуу шуптузу хуужутуна берген.

— Когараан кижилер-биле доктаамал чугаалажып тур силер бе?

— Бо хуннерде доктаамал оларның-биле ужуражып тур мен. Кандыг байдалда турарын көрүп турдум. Өрт соонда шупту чурттакчылар кончуг берге байдалга турган. Эмчилер, психологтар оларның-биле ажылдаан. Эгезинде турган байдалдан олар үнүп келген, ынчалза-даа ам-даа оларга берге дээрзи билдингир. Оларны берге байдалына чон дузалашкан. Идик-хепти эккеп берип, акша-биле дузалашкан. Мен бодум 5 муң рубльди шилчиттим, мээң оралакчыларым, ажылдакчылар... Ам когараан кижилерни Кызылдың хоочуннар бажыңының немелде тудуунда чыттырган. Ынчалза-даа олар орта доктаамал чурттавал. Моон сонгаар чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлээр-биле янзы-бүрү аргаларны ажылдап көрүп тур бис. Чазактың бир хуралына Бурен кудумчунда тудуп турар бажыңны дамчыдып бээр аргазын-даа чугаалашкан. Ооң-биле чергелештир ТР-ниң Чазаа Күрүнө Думазында бистиң депутативис таварыштыр когараан кижилерге чурттаар оран-сава тудуп бээр-биле федералдыг бюджеттен акша-төгерикти тускайлап бээр талазы-биле айтырыгны көдүрүп эгелээн.

Түннелинде бо таварылганы ажылдап алгаш, берге хуннерде когараан кижилерге холун сунуп дуза чедирген бүгү кижилерге хоорайжыларның мурундан өөрүп четтиргеними илгериледим. Кожууннардан, хоорайлардан болгаш Россияның өскө регионнарындан кажыдалдың хөй телеграммалары келген. Берге үеде хоорай болгаш республика чаңгыс эвес дээрзи бадыткаттыңан. Эң-не кол чүве ол. Леонид НАТПИТ-ООЛ.

ТҮҢНЕЛДЕР БАГАЙ ЭВЕС

Ямыга хуралдан

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый ямызынга хөй кижжи киржикчилиг хурал болуп эрткен. Аңаа элээн каш чугула айтырыгларны чугаалашкан. Ам айтырыг бүрүзүнге тус-тузунда доктаалы.

Көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүнүң ажаалдазының болгаш малга чем белеткелиниң бо чылгы түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы А.Т.Оюн кылган.

Көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүнүң ажаалдазының болгаш малга чем белеткелиниң түңнелдери

Бо чылын республиканың чер ажил-агыйлыгыларының мурнунга 25 муң тонна тараа, 40 муң тонна картофель болгаш 9,5 муң тонна ногаа аймаа ажаап алыр сорулга салдыг турган.

ТР-ниң Статистика талазы-биле комитетиниң сан-чурагайлары-биле алырга, республиканың ажил-агыйларының бүгү хевирлери бо чылын көдээ ажил-агый культуралары өстүреринге ниитизи-биле 34,9 муң га черни ажылаан. Ооң 24,3 муң га чери тараа культураларыга хамааржыр. Эрткен чылга бодаарга, бо чылын тараа шөлдерин кызырылган. Чүге дизе бо чылын тарааны чүгле сугаттыг черлерге тараан.

Эрткен чылга деңнээрге, Барыын-Хемчиктин тараажылары бо чылын тарылга шөлүн 394 га улгаттырган.

Картофель болгаш ногаа аймаанга хамаарыштыр алыр болза, чурттакчыларның өстүрүп алганы дүжүт күрүне болгаш арат ажил-агыйларын дыка ажып турар.

Бо чылдың ноябрь 1-ниң түңнелдери-биле алырга, 24,3 муң га черден 25,7 муң тонна тараа ажаап алдыган. Ажаап турган шөлдериниң дүжүткүрү өске чылдарга деңнээрге, база багай эвес болган. Бо чылын республика 1 га черден ортумаа-биле 10,6 центнер тарааны алган, ол эрткен чылга бодаарга, 2,3 центнер хөй.

Бо чылгы дүжүт келир чылга 7190 тонна тарааны үрезин кылдыр курлавырлап шыгжап алыр арганы берген. Ажил-агыйларның бүгү хевирлери чазын чээлиге алгылааны 1421 тонна үрезинин база эгидер аргалыг.

Кыжын мал чеминге ажыг-

лаар 8164 тонна тарааны белеткэн. Арткан 11906 тонна тарааны садып-сайгарар.

Тараа культураларының ажаалдазын Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Би-Хем болгаш Кызыл кожууннар шору организастыг чоруткан. Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин болгаш Кызыл кожууннар багай эвес дүжүттү алганнар.

Республика бо чылын 40 муң

күрүнениң "Республиканың ук-саалыг мал ажил-агыйы" унитарлыг бүдүрүлгениң директорунун хүлээлгезин күүседип турар Т.У.Кыргыс олар кылганнар.

Малдарның кыштаглаашкыны, тарып боозадылгасы болгаш сула эдериштирилгези

Республиканың мал ажил-агыйлыгылары бо чылгы кыштаглаашкыга колдуу багай эвес белеткенген. Бо хуннерге чедир ажил-агыйларның бүгү хевирлеринде бода малдың 298, аъттын 128 кышкы кажалары, 664 шээр мал кыштаа болгаш 6-6 иви болгаш төве турлаглары бар. Бүгү

тирилгези октябрь 25-те эгелээн болгаш төрүлде келир чылдың апрель айда эртер.

Ноябрь 18-тиң медээзи-биле алырга, 386301 баш шээр малга эдериштирилгени болгаш тарып боозадылганы чоруткан (планның 92 хузу).

Республиканың тос ажил-агыйының 7435 баш шээр малынга тарып боозадылганы чоруткан.

Хуралга көргөн чугула айтырыгларның бирээзинге республиканың аш-чем болгаш болбаазы-радылга үлетпүрүнүн бүдүрүлгелериниң кышкы үеде ажилын болгаш 2004 чылдың планын күүседир сорулга-биле боттандырып турар хемчеглерни хамаарыштырар. Бо айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы А.О.Кенден дыңнадыг кылган.

Аш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн бүдүрүлгелериниң көргүзүглери

Аш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн бүдүрүлгелериниң хөй кезини кышкы одалга сезонунга багай эвес белеткенген. Оларга "Саян-Алко", "Кызылдың хлеб комбинаты", "Ак-Довурактын хлеб комбинаты" ажык хевириниң акционерлиг ниитилелдери, күрүнениң "Тыва сүт", "Макарон үлетпүрү", "Кондитер фабрикасы", "Мажалык" унитарлыг бүдүрүлгелери, "Урянхай" кызыгаарланган харысалгалыг эштежилге, муниципалитеттин "Хову-Аксының хлеб комбинаты" унитарлыг бүдүрүлгелери дээш, өскелер-даа хамааржыр. Бо бүдүрүлгелер одаар чүүлдерни колдуу сөөртүп алган болгаш дыштаныр база байырлал хуннеринде ажилдаар графигин тургускаш бадылаан.

Дүвуренчиг байдал "Тыва өлүк" КУБ-та. Ында бо хуннерге чедир одалга системазын септеп дооспаан. "Тыва тараа продуктулары" акционерлиг ниитилелди 839 муң өрези дээш электри энергиязындан үзе кескен. Ооң 4 одалга суугузунун чүгле ийизи ажилдап турар.

Эрткен он ай иштинде республиканың аш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн бүдүрүлгелери барык 381 миллион рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Ол эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 56 хуу өскен болуп турар. Планнарын күрүнениң "Кызылдың куш фабрикасы" унитарлыг бүдүрүлгелериниң "Тыва тараа продуктулары" ажык хевириниң акционерлиг ниитилели күүсетпээн.

Республиканың аш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн бүдүрүлгелериниң ажилчы коллективтери юбилейлиг чылдың планнарын күүседир дээш ажилдап турарлар.

Хуралга кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң начальниктери, зоотехниктер болгаш агрономнар киришкен.

Юрий ДАРБАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ХЕРБИСТЕРИМ

Хая-даштыг, кадыр-берт Хемчимден дөртөн чылда үнген мен. Уш харлыг кижжи чүну билер. Сагымга арткан чаңгыс чүве – Чеди-Хаан (Долаан-Бурган) сылдыс. Кырган-авам алызындан чүдүлгелиг чораан, ынчангаш Долаан-Бурганны билер чордум.

Шаанда машина-техника бар эвес, шары соонда шыргага дүн-хүн чок чоруп келген бис. Дүн дүжүп кээрге-ле, кырган-авам сылдыстары Долаан-Бурган чер-делегейни хайгаарап, чалбарал көстүп келир.

Чараш сылдыстарым ырак черден көшкен бистен чыдып калбаан, эдерип чедип келген. Чедерниң тоолда дег карак четпес ховуларлыг делгемнеринге, улуг эремчиктерлиг, кужурлуг шынаазынга чурттай бергенивис ол. Кежээ сылдыстар четчи бергенде, дээрже көөрге, чараш-ла!

Шайының үстүн кырган-авам ол үеде мынча деп чажар: "Өршээ, сылдыстарым, Долаан-Бурганым! Ажы-төлүмү, мал-маганымны, аал-чуртумну камгалап, карактап чорууруңга өөрүп четтирдим! Экини хайырлап, бакты чайладып чор! Өршээ! Ак сүдүмнү, шайым үстүн сеңээ өргүп чор мен! Күзээн күзелим, бодаан бодалым бүдүп бодаразын, өршээ!"

Бодап чоруурга шын-на болгу дег. Эндерик хөй ажы-төлдери эки-ле чурттап чорду, ам-даа салгал үзүлбээн, харындаа эндерилген, багай эвес чурттап чорлар ийин.

Шору аът мунуптар апаргаш, акыларым-биле чылгы кадарып, манап турдум. Бир дүне түмөн хөй сылдыстарлыг дээрже көрүп чыдыр бис. Долаан-Бурганым көстүп келгенде, акыларым олче айтып алган: "Улуг хымыш, биче хымыш!" деп чугаалажып чыдырлар. Мен чыткаш: "Ол улуг хымыш эвес-тир, Долаан-Бурган – Чеди-Хаан-дыр. Дуу сылдыстары биче хымыш дивес, Уш-Мыйгак дээр. Кырган-авам айтып берген" деп тайылбырлаар мен. Акыларым мени чаптаарлар.

Оон бээр он-он чылдар эрте берген. Назы-харым дөгүп, чеден чоокшулаан. Ам Хербис дааның баарында Каа-Хем суурда чурттап олур мен. Аъттыг, чадаг, машиналыг Хербис дааның баары-биле чеже катап эртпедим дээр. Чараш даглар!

Шаанда ооң баары шөлдер ээн турган. Ам Каа-Хем суур оранчок өрү калбарып чоктай берген. Мээң аныяк үемде Хербис даан Чылангыг-Хербис джип турду. Аай-дедир орук кешкен чыланнарның кандызын көрбедим дээр. Ам ол чыланнар кайда боор, Хербис кыры шөлдерде барган. Ынчалза-даа Хербис дааның кырындан дүне-хүндүс улус үстүр эвес. Ооң кырындан дүнеки дээрде Долаан-Бурганны та чеже катап көрбедим дээр. Амгы аныяктар ол сылдыстарже сагыш салыр чүве ирги бе? Буяныг-ла даглар! Оран-делегей хайгааракчызы, камгалакчызы Чеди-Хааным — Долаан-Бурганым!

Кырган-авам мени кара чажымдан-на төрөөн бойдузунга ынак кылдыр кижизидип каан. Назы-харым улгады берген хиремде амдыгаа дээр Долаан-Бурганымга, Хербис дагларыма чалбарып, тейлеп чоруур мен. Чер-чуртумнун каас-чараш черлеринге, бурганнарынга чүдүвейн, кымга, чүге чүдүүр мен?

Тегит ЭРЕНЗЕН.

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыды Николай Алдачи көдээ ажил-агыйның мурнакчызынга шаңнал тыпсып тур.

тонна картофель ажаап алыр планын 42,5 муң кылдыр күүсеткен. Бир га черден ортумаа-биле 103,6 центнер картофель казып алдыган. Ол эрткен чылгы көргүзүгден база хөй болуп турар.

Бо чылын 9,5 муң тонна ногаа аймаа ажаап алыр план 10,9 муң тонна кылдыр күүсеттинген.

Тараа ажаалдазынга 154 комбайны ажыглап кириштирген.

Хуралга күрүне ажил-агыйларында мал-маганың кыштаглаашкын, тарып боозадылга болгаш сула эдериштирилгезиниң айтырыгларын база чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле дыңнадыгларны Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы С.М.Оюн болгаш

кыштагларның 98 хузу мал кыштадырынга белең, а хойжуларның 522 бажыңы септеттинген.

Сөөлгү медээлер-биле алырга, бо хуннерге чедир кыштаанче көшпээн малчын чок.

2004-2005 чылдарның кыштаглаашкынынга 101 муң тонна мал чеми белеткээри планнаттыг турган. Херек кырында белеткээни 106,8 тонна. Оон аңгыда 22,6 муң тонна саван, 8,1 муң тонна малга чиртир тараа болгаш 405 тонна силос база белеткеттинген. Бо чугула кампанияга 2779 кижжи киришкен, оларның хөй кезин хол кадыры-биле кезикчилер.

Бо чылгы сиген кезилдезинге ниитизи-биле 234 тракторну, 222 сиген кезер машинаны ажыглаан.

Мал чеминиң 92 хузуун кыштагларже сөөрткен. Сигенден аңгыда одаар топпак-ыяш, хөмүр-даш, көржең болгаш малга дус сөөртүлгези уламчылап турар.

2004 чылдың сентябрь 1-ге чедир республикага ниитизи-биле 423905 баш төрүүр шээр мал турган. Бүдүрүкчү кошкарларның баш саны 6877 баш, хуналарны — 7864 баш.

Эдериштирилгеже ниитизи-биле 419800 баш шээр малды салган. Хойларның эдериштирилгезин сентябрь 1-де эгелээн. Ынчалза-даа республиканың ажил-агыйларының хөй кезини шээр мал төрүлдезин келир чылдың март айның ортузунда эгелээр сорулга-биле эдериштирилгени октябрь 15-те эгелээн. Өшкүлөр эдериш-

Каа-Хем кожууннун "Каа-Хем" МУБ-туң сарааттарының бирээзи.

ЧИИГЕЛДЕ АЛЫР ХАМААТЫЛАРГА

Амгы үеде 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп чиигелделиг кижилерге айда акша төлевири (ААТ) кылырынга белеткел чоруп турар. Бистиң республикада чиигелделиг категорияның хамаатыларының дугайында медээлерни хынап турар. Чиигелделиг төлевири федералдыг бюд-

жеттин хөрөңгизинден 26037 хамаатыга, ооң иштинде РПФ-тин медээзин езугаар 24615 кижиге, социал камгалал органнарының медээзин езугаар 1422 кижиге төлээри билдинип турар. Тываның чиигелде алыр хамаатыларының бо даңзызын Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың ноябрь 9-

та № 990 доктаалы-биле бадылаан. РФ-тин Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбыры 2004 чылдың ноябрь 1-ге чедир бүрүткеткен кижилерге ай санында төлевирилерни федералдыг болгаш девискээр бюджеттеринден төлээр. Мооң адаанда кириген таблицада социал

пакеттин өртээн санавакка, ай санында төлээр акшаның хемчээлин айыткан.

Билдинмес айтырыглар талазы-биле РПФ-тин Тыва Республика талазы-биле салбырынга кээр, ооң адреси: Кочетов кудумчузу, 18, контактылыг телефоннары: 1-35-48, 3-16-04.

РФ-тин Пенсия фондузунуң Кызыл хоорайда эргелели. Кызыл хоорай, Кочетов 29, тел: 3-76-50, 3-35-70.

Ол ышкаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле пенсия эргелелдери.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ФЕДЕРАЛДЫГ БЮДЖЕТ КҮСЕЛИ-БИЛЕ АЙ САНЫНДА АКША АЛЫР ЭРГЕЛИГ КИЖИЛЕРНИҢ КАТЕГОРИЯ ААЙЫ-БИЛЕ ДАҢЗЫЗЫ

№	Категория	ААТ хемчээли рубль-биле 2005 чылда социал-пакет өртээн санавакка	Эрге-хоойлу үндезини
1.	Дайын инвалидтери	1550	Дайын киржикчизиниң шынзылгазы (ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1981 чылдың февраль 23-те №209 доктаалы; (ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң күш-ажыл болгаш шалың айтырыгларының талазы-биле 1975 чылдың май 26-да № 126 доктаалы)
2.	Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери	1050	Дайын киржикчизиниң шынзылгазы (СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1978 чылдың ноябрь 10-да № 907 доктаалы; ССРЭ-ниң Күркүш-ажыл комитединиң 1979 чылдың октябрь 8-те № 422 доктаалы. Чиигелде алыр эргезиниң дугайында шынзылга (СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1981 чылдың февраль 27-де № 220 доктаалы, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1985 чылдың май 14-те № 416 доктаалы. Ада-чурт дайынының хоочунунуң шынзылгазы (РФ-тин Чазааның 1999 чылдың октябрь 5-те № 1122 доктаалы)
3.	1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың сентябрь 3-ке чедир үеде алды ай дургузунда чаалажып турган шериг составынга кирбээн, шериг кезектеринге, албан черлеринге, шериг-өөредилге черлеринге албан эрттирген шериг албанныглар, айыткан үеде ССРЭ-ниң орден, медальдары-биле шаңнаткан шериг албанныглар	650	Чиигелде алыр эрге дугайында шынзылга (ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1988 чылдың май 12-де № 621 доктаалы; ССРЭ-ниң Күркүш-ажыл комитединиң 1989 чылдың май 12-де № 621 доктаалы; ССРЭ-ниң Күркүш-ажыл комитединиң 1989 чылдың февраль 14-те № 61 доктаалы. Ада-чурт дайынының хоочунунуң шынзылгазы (РФ-тин Чазааның 1999 чылдың октябрь 5-те № 1122 доктаалы)
4.	«Бүзээлеткен Ленинградтың чурттакчызы» демдек-биле шаңнатканнар	650	Чиигелде алыр эргезиниң дугайында шынзылгазы (ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1990 чылдың апрель 30-де № 440 доктаалы, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1981 чылдың февраль 27-де № 220 доктаалы); «Бүзээлеткен Ленинградтың чурттакчызы» демдек дугайында 1990 чылдың май 19-та Ленхоорсоветтин бадылааны № 480 шийтпир, дайын киржикчизиниң шынзылгазы (РФ-тин Чазааның 1999 чылдың октябрь 5-те № 1122 доктаалы)
5.	Дайын чорудулгаларының хоочуннары	650	Чиигелде алыр эрге дугайында херечилел (СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1983 чылдың январь 17-де № 59-27 доктаалының 7 пунктузу) Чиигелде дугайында шынзылга (ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 4-те № 892 доктаалы, РФ-тин Кадык камгалал яамызының бодунуң командировкалап чоруткан кижилеринге шынзылга бээр чурум дугайында 1996 чылдың сентябрь 18-те № 339 дужаалы. Дайын чорудулгаларының хоочунунуң шынзылгазы (РФ-тин Чазааның 2003 чылдың декабрь 19-та № 763 доктаалы; шынзылганы РФ-тин Күш-ажыл яамызының 11.10.2000 чылда № 69 доктаалының 2.11 пунктузун езугаар тыпсыр).
6.	Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, дайынчы чорудулгалар хоочуннарының өг-бүлелериниң кежигүннери	150	Чиигелде алыр дугайында шынзылга (ССРЭ-ниң СЧ-ниң 1981 чылдың февраль 23-те № 209 доктаалы, ССРЭ-ниң Күркүш-ажыл комитединиң 1989 чылдың октябрь 18-те № 345, РФ-тин Күркүш-ажыл яамызының 11.10.2000 чылда № 69 доктаалының 2.16 пунктузу)
7.	Делегейниң ийги дайынының үезинде фашистерниң, оларның эвилелчилериниң тургусканы албадал черлеринге, концлагерьлерге, геттоларга базындырып качыгдан назы четпээн, аарааш инвалид деп санаттырганнар, хажыдышкын кылганнардан өске уруглар	1150	Чиигелде алыр дугайында шынзылгазы (ССРЭ-ниң күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле Куркомитединиң 1990 чылдың октябрь 17-де № 406 доктаалы, РФ-тин Президентизиниң 1992 чылдың октябрь 15-те № 1235 Чарлыгы; Россияның Күш-ажыл яамызының 1999 чылдың июль 7-де № 21 доктаалы. Делегейниң 2-ги дайынының үезинде концлагерьлерге, гетто болгаш өске-даа албадал черлеринге турганын бадыткап турар документиленге үндезилээн. Инвалид болганының бадыткалын ниити чурум езугаар тургузар.
8.	Делегейниң 2-ги дайынының үезинде концлагерьлерге, геттоларга, өске-даа хоругдал черлеринге турган назы четпээн уруглар	1050	Чиигелде алыр эрге дугайында шынзылгазы (ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле Куркомитединиң 1990 чылдың октябрь 17-де № 406 доктаалы, РФ-тин Президентизиниң 1992 чылдың октябрь 15-те № 1235 Чарлыгы, Россияның Күш-ажыл яамызының 1999 чылдың июль 7-де № 21 доктаалы) Делегейниң 2-ги дайынының үезинде концлагерьлерге, гетто болгаш өске-даа албадал черлеринге турганын бадыткап турар документиленге үндезилээн.
9.	III бөлүктүн инвалидтери	950	Медицина-социал экспертиза (МСЭ) албан чериниң бээри шынзылга
10.	II бөлүктүн инвалидтери	550	МСЭ-ниң шынзылгазы
11.	I бөлүктүн инвалидтери	350	МСЭ-ниң шынзылгазы
12.	Инвалид уруглар	550	МСЭ-ниң шынзылгазы. 1, 2, 3 бөлүктүн инвалидтери болгаш инвалид уруглар Россияның Күш-ажыл яамызының 2004 чылдың март 30-де № 41 доктаалы-биле бадылаан шынзылганың хевирин көргүзөр.
13.	Өске районнарже көжүреринге чедир турган черинде доктаамал чурттап (ажылдап) турар хамаатылар	200*	«Чернобыль халавының түңнелинде радиоактивтиг айыылга таварышкан хамаатыларга тыпсыр чаңгыс аай шынзылга болгаш ону тыпсыр чурум дугайында» Россияның Чернобыль куркомунуң чагаазы 12.11.1992 ч.
14.	Чернобыль халавының уржуктарын чайладырынга киришкен хамаатылар (ооң иштинде түр болгаш командировкаже чорутканнар), Семипалатинск полигонга ядролуг чазылдырышкын үезинде радиоактивтиг халапка таварышканнар, Теча хемге төккен радиоактивтиг бүдүмелдерге хораннанганнар, «Маяк» бүдүрүлгө каттыжышкынынга аварияга качыгданнар	1000*	1957 чылда «Маяк» бүдүрүлгө каттыжышкынынга аварияга радиацияга таварышкан хамаатыларга тыпсыр шынзылганың хевириниң дугайында» РФ-тин ОБЯ-ның 2000 чылдың апрель 24-те № 229 дужаалы: — бүдүрүлгө, организация. Албан черлериниң дужаалдарындан ушта бижидилге, командировка бижии, өске-даа; — күш-ажыл дептери (оон ушта бижидилге); — шериг биледи, оон ушта бижидилге, халапка киришкенин шынзыдып турар өске-даа документилен. Чернобыль АЭС-ке, өске-даа черлерге атомнуг чазылдырышкын халавынга, өске-даа шенелделер үезинде радиация салдарлыг херел аарыында таварышкан хамаатыларга шынзылгалар тыпсыр дугайында Дүрүм. РФ-тин Чернобыль куркомунуң 1993 чылдың март 22-де № ВД-8-1278 чагаазы. РФ-тин Чазааның 2003 чылдың январь 21-де № 30 доктаалы.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың ноябрь 9-та № 990 доктаалы-биле бадылаан

2004 чылдың ноябрь 1-де байдал-биле федералдыг даңзының девискээр аайы-биле даңзызында кириген чиигелде алыр хамаатыларның кожууннар аайы-биле ДАҢЗЫЗЫ

Код	Категориялар даңзызы	Бай-Тайга	Барыын-Хемчик	Чөөн-Хемчик	Каа-Хем	Кызыл	Мөңгүн-Тайга	Өвүр	Бии-Хем	Сүт-Хөл	Таңды	Тес-Хем	Тожу	Улуг-Хем	Чаа-Хөл	Чеди-Хөл	Эрзин	Ак-Довурак	Кызыл хоорай	Түнү
10	Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери (№ 5 ФХ-ниң 4 болгаш 14 чүүлдери)			1	13	13	1		15		6			14		15		2	191	271
20	Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери (№ 5 ФХ-ниң 2 чүүлүнүн 1 пунктузунун адаккы 1 пунктузу (ФХ-ниң 2 чүүлүнүн 1 пунктузунун адаккы 1 пунктузунда «э» пунктунан аңгыда)				13	4			5		1			5		1		2	53	84
30	Дайын чорудулгаларының хоочуннары	2	22	38	49	82	14	18	29	25	38	29	22	31	35	25	31	43	112	645
40	1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың сентябрь 3-ке чедир үеде 6 айдан эвээш эвес үеде шериг албаны эрттиргеннер, айыткан үеде ССРЭ-ниң орден, медальдары-биле шаңнатканнар			1	2	2			2					4					18	28
50	«Бүзээлеткен Ленинградтың чурттакчызы» демдек-биле шаңнатканнар													3					4	7
60	Дайынның өлген (мөчээн) инвалидтериниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, дайынчы чорудулгалар хоочуннарының өг-бүлелери (№5 ФХ-ниң 21 чүүлүнүн 3, 4 пунктулары)		3	10	6	18	4		4	4	16			19	1		4	3	185	277
81	I чергениң инвалидтери (№ 181 ФХ-ниң 28.1 чүүлү)	460	345	611	322	576	191	244	263	343	222	247	173	531	203	167	226	302	1852	7212
82	II чергениң инвалидтери (№ 181 ФХ-ниң 28.1 чүүлү)	492	482	751	730	1031	161	371	432	338	349	322	203	751	271	267	324	413	3654	11759
83	III чергениң инвалидтери (№181 ФХ-ниң 28.1 чүүлү)	74	87	126	142	210	31	62	129	58	72	35	45	116	47	54	40	63	1066	2302
84	Инвалид уруглар	182	132	207	197	276	83	101	124	157	158	113	114	258	108	96	99	167	1063	3440
93	1986-1987 чылдарда Чернобыль халавының уржуктарын чайладыр ажылдарга киришкен, түр чоруткан азы командировкалап чораан хамаатылар (№ 1244-1 Хоойлунун 13 чүүлүнүн 1 кезээниң 3 пунктузу)				1														1	2
97	Өске черлерге көжүреринге чедир түр зонада чурттап, ажылдап турар кижилер (№1244-1 Хоойлунун 13 чүүлүнүн 1 кезээниң 9 пунктузу)															2				2
140	Фашистерниң болгаш оларның эвилелчилериниң делегейниң 2-ги дайынының үезинде тургусканы концлагерьлерге, геттоларга, албадалдың өске-даа черлеринге турган назы четпээн, инвалид деп санаан уруглар)																		2	2
150	Дайын үезинде концлагерьлерге, геттоларга, өске-даа албадал черлеринге ажылдап турган назы четпээн уруглар												1						5	6
ШУПУТ		1210	1071	1745	1475	2212	485	796	1003	925	862	746	558	1732	665	627	724	995	8206	26037

Тайылбыр:

РПФ-тиң ТР талазы-биле салбырының медээзин езугаар даңзыда 24615 кижини кириген, республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелинин медээзин езугаар 1422 кижини даңзыда ам дээрзинде кириген.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ КАМГАЛАЛЫН ХАНДЫРБААНЫНДАН

Тыва Республиканың Чазаа «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының Чадаана участогунга болган өлүмнүг таварылганың хыналдазын чоруткаш, ооң материалдарын республика прокуратуразынче чорудар шиитпирни хүлээп алган.

Ол халаптыг болуушкун бо чылдың август 26-да болган. Ажыдып каан хөмүр-дашты чүдүрүп тургаш, «БелАЗ»

самосвал ханы карьерге аңдарлып бады барган. Чазактың даалгазы-биле тургускан ажылчын бөлүк хыналданы чоруткаш,

тодаратканы болза, ол хүн «БелАЗ»-тың чолаачызы ажылга эзирик келген болгаш экскаватор машинизиниң дузалакчызын түр када машинаны мунуптарын дилээн. Карьерниң айыылдыг оруунга машина башкараар өөредилге эртпээн болгаш тускай көрдүнгөн транспортту башкараар

чөпшээрел чок хирезинде, ол чөпшээреликпен. Түннелинде машинаны башкарып шыдавайн барган болгаш, аар машина карьерге чуглуп бады барган. Кайызы-даа өлген.

Тыва Республиканың Чазаа хөмүр-даш уургайының удуртулгазының четпес ажылын база

хамаарылгалыг яамаларның болгаш ведомстволарның бүдүрүлгедө техниканың айыыл чок чоруун болгаш күш-ажылдың камгалалын чедир хандырбаанын демдеглээн. Бо таварылгада кым-бир кижинин буруузу бар бе деп төнчү харыны прокуратура бээр.

КАДЫКШЫП ДЭЭШ

ЧОНУНУН ХҮНДУЛУГ ЭМЧИЗИ

Чаагай күзел деткимчени алып

Тываның эң ырак булуң-нарының бирээзи Кунгуртуга кадым баксырааш, эмчиге чыдар ужурга таварыштым. Эмнээринге тускай ажыглаар эт-херексел чок, эм-таң байдалы арай чегей черге аарый бээрге, берге-ле чораан. Ынчан езулуг-ла “кадык чорааш, эмчини хүндүле” деп үлегер домактың утказы билдинип келир. Ындыг байдалда Тере-Хөл кожуун эмнелгезинде нити эмчи Каадыр-оол Дакпаевич Меңниг-оолга ужуражып келдим.

Назы-хары элээн улгады берген, алыс мага-боду шоолуг улуг-даа эвес кижилер болду. Эмчиге чыда эскерип көөрүмгө, ук эмчини эмнедип турар аарыг кижилерниң алыс хүндүлөп көөрү аажок. Черле ынчаш эмчи сестраларының-даа, дузалакчы санитаркаларының-даа, улуг эмчилерниң-даа аразында демниг ажылын, найыралдыын эскердим. Эмнелгениң аш-чеми база багай эвес. Мындыг буянныг байдал аарыгны эмнээринге болгаш аарыг кижиниң сегип үнеринге дузалыг болуру билдингир.

Эмнедип чыткан үемде кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизи С.Н.Енаадан болгаш эмнелгениң ажылдакчыларындан К.Д.Меңниг-оолдун дугайында эки медээлерни дыңнап, чонунга хүндүткелди эмчиге хамаарышкан чүүлдерни билип алдым. Бо эмчиниң өскелерден онзагай ылгалдыг шынарының бирээзи—аарыг кижилерниң кандыг аарыг-биле аарып турарын (диагнозон) кыска үе иштинде тургузуп билири база ону шын эмнеп, дүрген сегидип үндүрери. Ажыл аайы-биле азы амы-хууда чорук аайы-биле Кунгуртугдан өскээр чоруй баарга,

кадыы кошкак, ылаңгыя назы-хары элээн улгады берген кижилер аажок дүвүрөп, ооң дүрген чедип келирин манаарлар. Ол дугайында чаңгыс эвес удаа дыңнаан мен.

Чоокта чаа эмчи К.Д.Меңниг-оолга тураскааткан кожуун хемчээлдиг тускай кежээ база эрткен. Эштеринге эргим, чонунга чоргаар эмчини хүндүлөп турарының көскү бадыткалы ол.

Шынал-ла, хып дээн аныяк үезинде Кызылдың эмчи училищезин дооскан оол 1971 чылда Кунгуртугга ажылдап чедип келген. Эгезинде ону Үстүү-Балыктыгының эмнелге пунктузунун эргелекчизи кылдыр томуйлаан турган. Ол анаа таварылга эвес, а ханы уткалыг. Хамаарыш ужуру: ук чер чурттуг, эмчи училищезин кады доосканы Наталья Лопсановна-биле күдээ бооп келгени. Ийи аныяк эмчилерниң ажыл-амыдыралы шак ынчаар эгелээн болгаш амгы үеде уламчыла-вышаан.

Оон бээр үжен ажыг чылдар дургузунда Тере-Хөл кожуунун чонунун кадыы дээш амыр-дыш чок ажылдап, ооң девискээринде четпээн чери-даа чок, кирбээн аалы-даа чок, ооң дузазын көрбээн кижилер колдуу чок бооп турар.

Ол үениң иштинде бодунун билин улам бедидип, Кемеровонун эмчи институтун дооскаш, Кунгуртуг участогунун улуг эмчизи кылдыр ажылдап эгелээн. Ол-ла хевээр база катап Тере-Хөл кожуун тургустунгуже чедир 30 ажыг чыл ажылдааш, амгы үеде ка-

дыының байдалы-биле кожуунун нити аарыглар эмчизи бооп ажылдап турары бо.

Эмчи К.Д.Меңниг-оол-биле элээн чоок таныжып, ажыл-агыйының аайы-биле чугаалажып келиримге, харын-даа моон мурнунда Кызылга, Улуг-Хемге оруктарывыс дужуп турган болдувус. Көвей үениң эрткени-биле чамдык чүүлдер уттундурган, ынчалза-даа хол бөмбүүнүн маргылдааларына ужуражылгаларывысты, таныырбилер эш-өөрлеривисти сактып келир болдувус. Ындыг болуру чөптүг, чүге дизе ол Улуг-Хемниң Кара-Тал чурттуг, а мен —Көк-Чыраадан. Ооң соонда Кызылга база чүгле кудумчу кежилдир өөренип турган. Ажыл шагының соонда эрткен үелеривисти чугаалажып олурувуста, база бир кижиге эмчини сураглап чедип келди. Бо удаада ооң эмчи хүлээлгези эвес, а депутат ажылы-биле холбашкан болду.

К.Д. Меңниг-оол — кожуунун №8 округтун депутаты. Ынчангаш кожуунун уставына хамаарышкан саналды кирип келгени ол. Устав-саавырдан өске сонгукчуларның чагыгы база бар. Кудук ажылдадыры, кудумчулар чаагайжыдылгасы дээш, кандыг айтырыглар чогул. Ол хөй-ниитиге болдунар шаа-биле дузаны кадып, шак-үе харам чокка чонунга бараан бооп чорур буян сеткилдиг үежим деп долузу-биле билдим. Оларның аразында чаңгыс менээ безин хайырлаан дузазы, эмчиниң сүме каткан сеткилиниң буяны уттундурбас артып калыр.

Болат-оол БУДУП.

АЧЫ-ДУЗА АРБЫН БОЛГАН

Суг-Аксында аптека, сүт кухнязы катап ажыттыг

Үе-шагның нарын-бергезинден ажылдаары бергедээш буурап дүжүп, ара турупкан организациялары азы улуг-биче коллективтерни бодунун сагынгыртывынгыр, уран талантылыг аргазы-биле катап бут кырынга тургузуп турар удуртукчулар ам бо хүннерде бистиң аравыста чок эвес болдуру ийи.

Чонун, хөйүнүн, чаңгыс черчуртугларының, коллективинин, удуртур-баштаар черлерниң хүндүткелин чаалап алган шак ындыг удуртукчуларның бирээзинге Сүт-Хөл кожуун эмнелгезиниң кол эмчизи Маргарита Маадыр-ооловна Турчинаны хамаарыштырып болур. Каш чыл бурунгаар ажылдаар арга-шинээн оскунгаш, чонга бараан болуп шыдавайн ара турупкан күрүнө аптеказын, бичии уругларның сүт кухнязын ол-бо черлерге чедип, сүржүп, акша-төгөрик тыптынып, септедип, аңаа ажылдаар тускай мергежилдиг кадрларны тыпкаш база катап ажылдадып эгелээн.

Чоокта чаа кожуун төвү Суг-Аксы суурга күрүнө аптеказының, уругларның сүт кухнязының байырланчыг катап ажыдышыкынынга холбаштыр “Авыралдыг

акы-дунма, ачы-дуза чедириңер” деп ачы-дуза марафонун эмнелгениң администрациязы организастап эрттирген. Ол хүн аптека, сүт кухнязы байырлал шинчи кире берген турган. Аптекаже, сүт кухнязын кирер эжииктер аксында кызыл кожааларны кожуун чагырыкчызы И.Ш.Монгуш, тус черден депшиттирген Тываның Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Ф.Х.Ондар олар одура кескеш, сөс ап чүве чугаалааш, боттарының шыдаар шаа-биле дузаны кадарын, деткимчени удаа-дараа чедирерин аазааннар.

Аптека, сүт кухнязы арыг-силег, чылыг-чырык, каас-шиник дериттинген, эмнер, дериг-херекселдер-биле, сүүзүнүг ак сүт-биле хандырттыг. Дараалаштыр эмнелгениң столоваязынга ачы-дуза марафону уламчылаан. Каастап-шимээн улуг, делгем столоваяны чалаткан аалчылар ээлепкен.

Кожуун чагырыкчызы И.Ш. Монгуш аптекага, сүт кухнязынга эм-таң садар акша-төгөрикти, дериг-херекселдерни, сүт аймаандан кылган чем аймаан бүдүрер нарын деригелерни, бичии ажы-төлге таарышкан барааннар садар садыгны ажыдарынга ко-

жуун чагыргазы дузаны көргүзөрин аазап, бодунун өг-бүлезинден 3000 рубль дузаны көргүскен.

Ол ышкаш кожуун эмнелгезиниң мурнунда чылдарда кол эмчизи турган, ам Улуг Хуралдын Хоойлужудулга палатазының депутаты Ф.Х.Ондар аптекага эмнер шыгжаар 7000 рубльдин улуг соодукчузун Улуг Хуралдын мурнундан тывысышаан, бодунун өмүнээзинден 3000 рубльди берген. Улаштыр кожуун чагыргазының килдис эргелекчилери В.Т. Ондар 1000, В.Д. Монгуш 300 рубльди, иштики херектер килдизиниң начальниги Х.Д. Ондар 1500 рубльди тус-тузунда салганнар. А.К.Ооржак, Д.М.Ак-кыс, С.А. Соскут, Э.Б.Монгуш, Е.Б.Ондар, З.С.Монгуш, С.Д.Н.Ооржак, Н.А. Куулар, Е.О.Ооржак олар база акша-төгөрик, дериг-херекселдерни салгылааннар.

Буурап дүшкен аптека ам кожуун эмнелгезиниң эргезинче шилчээн болгаш ооң эргелекчизи Айлана Түлүш хереглекчилерге бараан болуп кирипкен. Бичии уругларның сүт кухнязында тускай курс дооскан Роза Ховалыг 80 ажыг бичии чаштарга кадык-шылга улуг ужур-дузалыг кефирни берип эгелээн.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Чадаана эмнелгезиниң 25 оруннуг нерв салбырында аарыг кижилерниң үзүктөлбөс боор чылдагааны—Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннардан аарыг кижилер шыңгы оочур сагып, эмнедип турарында. Чүге дээрге республика эмнелгезинде 50 оруннуг салбырда база оочур хөй, ынчангаш Чадаана эмнелгезиниң нерв салбыры Тывада нерв аарыгларын эмнээр ийиги төп болганы ол.

Чартык чылда нитиизи-биле бо салбырга 235 кижиге эмнеткен. Аарыг кижилер колдуунда бажында кемдээшкин алган, хан базыышкыны улуг, нервиге хамаарышкан өске-даа аарыгларлыг бооп турар.

2000-2002 чылдарга бодаарга, салбырның эм-биле хандырылганы эки, аш-чем четчир. Суббота, улуг-хүн дивейн, аарыг улусту сыкырттып, эмнеп, башты масажтап, чиннеп,

чонун кадыкшылын эгидип турар буянныг эмчилер мында хөй. Оларның бирээзинге Алла Байкараевна Донгак хамааржыр. 1999 чылда бо салбырны хаап, нити аарыглар салбырынга кадып каан турган. Бо эмчиге Президент Ш.Д. Ооржакка ужуражып чугаалашкан түннелинде, нерв салбыры катап ажыттыг.

Септелге негеттинип турар хос өрээлдер эмнелгеде бар. Акш-төгөрик чогуңдан ол ажылдар кылдырмай турар. Рентген аппараттары чүгле Кызыл хоорайда бар. Чаңгыс өрээлге кады эмне-

дип чытканым Николай Монгуш мынча деп чугаалап турду: “Кызылга бирги аппаратка кирери 800 рубль, ийигизи—400, үшкүзү—200 рубль, а Кызылче баар-кээри 250-250 рубль, ооң кырынга чиир чем, хонары-биле катай 3000 рубль негеттинер чорду. Ынчангаш кижиге бүүрүзү Кызылче эмчилеп шыдаваас.”

Ол аппараттар маңаа турган болза, дыка-ла эки ийик”. Шынал-ла, бо чаагай күзелди барыын талакы кожууннар чагыргалары шупту аразында дугуржуп чугаалашкаш, Чадаана эмнелгезинге ындыг аппараттардан тургускан болза деп күзел бар ийин.

Ол байдалды өөренип, септелге чорударынга хүндүлүг депутаттарывыс, албан черлери, организациялар шупту демнежип, ачы-дуза марафонундан эрттирзе чүл? Бурунгаар үзел-бодалдыг чон шаа-биле дузаны дөмей-ле көргүзөр.

Дадар-оол САТ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Чарыс хемниң эриктери эм оьттарлыг

Мөңгүн-Тайга чоогунда Мөген-Бүрен сумунун девискээринде яны-буру эм оьттарлыг, кат-чимистиг, тайгалардан баткан аржаан сулгарлыг доора хемнер хөй. Ол хемнер шупту-ла Мөген-Бүрен хемче кирип агып чыдарлар. Оларга Алдыы-Үстүү Ямаатылар (Өшкүлүг), Чинге-Сай, Мөзүттү, Чарыс хамааржыр.

Чарыс хем дугайында номчукчуларга таныштырып көрейин. Ол бодунун эгезин Белдир-Тайгадан алгаш, Мөген-Бүренче кирип агып чыдар. Кончуг шапкын, арыг, кылаң сулгук хемчигеш бооп турар. Кажан ооң суу улгадып дажый бергенде, ону чалгынныг куштан өске чүү-даа кежип шыдаваас. Чогум чүге бо хемни Чарыс деп адаанын ол-бо улуг-бичии чондан айтырарга, орта билер кижиге чок боор чорду. Чарыстың Мөген-Бүренче кирип аккан аксы кончуг кашпал бооп турар, оон чоорту өскей бээрге, хемниң уну делгем, ол-бо талазында хорумнарлыг даглар апар. Чайын, күзүн ооң ол-бо талакы эриктеринге малчыннар чайлаглап, күзээр.

Чарыстың эриктеринде эм оьттар: дойгак, ыт-кады, казылган, кызыл-кат, бөрү оьду, кызырак-кат, кара ай, алдын дазыл, а мээстеринде тайга согуназы дээш, оон-даа өске кижиге танываас каттар хөйү-биле үнүп турар. Кайгамчык чаагай, айдыс чыттыг артыш база хөй. Күзүн 8-9 айларда, кат-чимис быжа бергенде, Чарыстан эм-оьттар чыгган, каттаан, согуналаан улус черле үзүлбөс. Ооң байлаан чыырда, кончуг кам чок бооп турары хомуданчыг. Ыт-кадын, артышты, тайга согуназын шоодай-шоодайы-биле чыып алгаш, өскээр чорудуп, өртек чедирип ап ту-

рары черле таарышпас. Ооң уламындан чүгле Чарыстың эвес, а өске-даа хемнерниң эм оьттары, кат-чимизи, артышты чылдан чылче эвээжеп турар. Чүге дээрге оларны чыып алырда, кайы хамаанчокка сый базар, сывы, дазылы-биле тура тыртар, чулар боор-дур. Ылаңгыя черлик согуна Мөген-Бүренниң кайы-даа дагларында көзүлдүр-ле эвээжээн.

Эм оьттарны амгы үеде аптекаларда хостуг садып турар, артышты, согунаны Кызылдың базаарында хөйү-биле садып турар болгай. Ынчангаш тус черниң чурттакчылары бо чайгаар бүткен “аптекаларның” эм-таңынга камныг, келир үеде ажы-төлге арттырары-биле кижиге бүүрүзү хереглээр шаа-биле ажыглап, ону кайы хамаанчок чулбайн, чыгабайн, улуг өртекке чедирип алырын бодаваас болза эки. Ол дээрге бистиң чайгаар бүткен байлаавыс-тыр. Мындыг сүмени кирип тур мен: бо байлаавысты камнап, камгалаары-биле школарга өөреникчилерден, аныяктардан, пенсионерлерден тургустунган “бодустун өңүктери”, “ногаан хайгылчылар” дээн чижектиг бөлүктөрдөн тургузуп, организастап көрзе чүл? 8-9 айлар үезинде эм оьттар, кат, согуна, артыш чыып алыры-биле бо черниң чурттакчыларындан аңгыда, республиканың өске-даа булуңнарындан улустар кээп турар болгай, а бистиң кызыгаар чоогунда ол байлаавысты Моол Республиканың чону оорлоп турары чажыт эвес. Ындыг-даа болза бодустун байлаан камгалаары — кижиге бүүрүзүнүң херээ дээрзин утпас ужурлук бис.

Кара-оол УСПУН.

Мөген-Бүрен.

Бир кеземче херээниң кичээндириги

БУЗУРУКЧУ ОВУУЗУННУГ-ЛА

Суд болган. Шийткел үндүртүнген. Буруудаттырып турар кижини суд алаалаан. Ынчангаш херекти ам архивтеп каап болур. “Ынчалзажок бо сайгарылгачан чогуур түннелдер үндүртүнген бе? Мындыг янзылыг кем-херек үүлгедди келир чайын болбас деп чугаалап болур бе?” дээ айтырыгны салыксаан ийик мен. Болбас-ла боор деп бодай, демир-үжүктү холга алган ужурум-даа ында.

Бо болушкун Кызылга изиг чайын эгелээн. Х.-ниң уруу Красноярскиниң садыг институтунче дужаап кирериниң математика экзаменин эртип шыдавайн барган. Ол байдалга сагыш човап, дүвүрөөн ада-ие таныыры кижиге дамчыштыр Тываның күрүнө университетинин башкызы Н.-ден дуза дилээн. Башкы ол дилегни дарый хүлээп ап, чөпшээрешкеш, ук институттун башкылары болгаш профессорлары биле ооң харылзаазы бар, ынчангаш оларның уруун ол дээди өөредилге черинге кирип каар айтырыг шийтирлеттине бээр, ажырбас деп тайылбырлаан. Бүзүрөөчөл ада-иен институттун хүлээп алыр комиссиязының кежигүнүгө бээр деп беш муң рубль негезин. Ынча түннү алган соонда оларның уруун оон-даа эки өөредилге чери—Сибириниң күрүнө албанының академиязынче кирип каап болурун аргазы барын Н. саналдаан. Ол ачы-дуза дээш 30 муң рубль херек диген. Уругунуң ада-иези ол акшаны ийи үзүктөп берип каан. Х.-ниң идегээчөл чөгөнчии эскерипкен кижиге чаа-чаа негелделерин салырындан эпчоксунуп ыяптаан. Башкыларга, ректорга, секретарьга дээш, ол хамаанчок экзамен, бир курстан дараазындаазынче шилчидери, дужаал үндүрери, экскурсия, агаар-бойдусче үнүүшкүн дээш ап турган. Эпчоксунар байдал-даа чок, чаа-

чаа аазаашкыннар-биле хээлини “дуглап” турган. Ол аазаашкыннарын башкы күүсетпээнда, күүседирин-даа бодаваан. Ал турган акшаларын хууда херектеринге чарыгдал турган.

Х. тос ай эрткенде миннип келген дег болган, ону Н. ыңча үе дургузунда оптуу-биле кажарлап келген. Мегелеп турары эскертинмейн баар хире эвес турган, көстүп, билдинип келгени-даа ол-дур. Ол үениң иштинде оларның уруу кандыг-даа институтке кирбээн, а ооң ада-иези аазаашкыннарга алзып, боттарының база дөргүл-төрелдеринден чыып алганы 64,5 муң рубльди алзыпкан Х. ол бүгүнү хоойлудүрүм камгалаар органнарга дыңнадыр ужурга таварышкан. Оларнын акшазы Кызылдан кайнаар-даа ыраваан, Н.-ниң карманьиче кирген дээрзин истелге илереткен. Дээди өөредилге черлеринин башкылары ол айтырыгга кандыг-даа хамаарылга чок.

Н.-ниң ол хөделишкинин когарал чедирген бузурукчу чорук кылдыр санаан. Кызылдың хоорай суду херектиң материалдарын ханы сайгарып көргөш, РФ-тиң КК-ниң 159 чүүлүнүн 2 кезээ-биле шийткелдин үндүрген. Буруудаттырып турар кижиге хамаарыштыр суд шийткелди чигедириниң байдалдарын: бир дугаар судаттырып турарын, азыралында назы

четпээн уруглар барын, эки характеристиказын өөренип көргөш, Н.-ниң хосталгазын 3 чыл казып, шенелдеге шийткен. Меге арга-биле алган акшаны тырткан. Х. херекке когараан кижиге кылдыр эрткен, ону хээли берип турар дээш кеземче харысалгазынга оонар айтырыг истелге чоруп турар үеде база тургустунуп турган. Үүлгединиң дугайында боттары эки тура-биле чугаалап чедип келгенин барымдалаап көргөш, кеземче херээн оттурбайн барган.

Уругларының эртем-билиг чедип алырын күзеп чоруур ада-иелерниң хөделишкиннерин кижиге билип болгу дег, ынчалзажок ол күзөл-биле студент билеттин аразында кирериниң экзаменнери бар болгай, шалтык-даа болу берип болур. Школага белеткелдин кошкаа, билигин чавызы дээн нарын айтырыптар шак ыңчан тургустунуп эгелээр.

Ындыг байдалдан төлөптиби-биле үнүп ап болурун аргазы чок эвес, бар. Чижээ, белеткел салбырларынга курстарга билин бедидип азы репетиторларның дузасын ажыглап болурдур. Ынчалзажок дээди өөредилге черинче кирип алырының күш үндүрер шак бо мындыг аргазын чамдык ада-иелер шуут херексесевс боорлар. Башкылар биле өскээр “чугаалажып” эгелээри ында. Салдынган сорулгазын чедип алырының “тайгыр” оруу-биле чоруп олурар ада-ие хоойлу-биле чөрүлдээже киргени ол, бузурукчу янзы-бүрү кижилерниң оптуг-кажар чоруунга алзыптар. Ооң бир чижээ—үстүнде чугаалааным херек ол-дур, ада-иелерни ол кичээндирип келир боор.

А. ПОСПЕЛОВ,
Кызыл хоорайның прокурорунуң оралакчызы.

Сарыг шажын

ӨӨРЕДИИ ДЭЭШТИГ

Өгбелеривистиң чүдүп, сүзүглөп чорааны сарыг шажын Тыва Республикага катап бодарап эгелээнинден бээр 10 ажыг чыл эрткен болгай. Бо үениң иштинде тыва чоннуң сагыш-сеткилинге, амыдырал-чуртталгазынга кандыг өскерилгелер болганыл? Сарыг шажынның хөгжүлдези кандыгыл? Бо айтырыгларны билип алыр дээш бистиң корреспондентивис каш кижилерге айтырыгларны салган.

Бистиң бөгүнгү аалчывыс тибет лама-башкы Пенде Гьялцен:

— Хүндүлүг Пенде Гьялцен, силерниң Тывага келгениңерден бээр сарыг шажынның хөгжүлдези кайы хире апарган деп бодаар силер?

Дыка хөй эки өскерилгелер болган деп бодаар мен. Кажан бис бир дугаар чедип келгенивисте чамдык кижилер сарыг шажын база хамнаашкын дугайында чүнү-даа билбес, оларны ылгал безин билбес турган. Ам республиканың чурттакчыларының хөй кезин сарыг шажынның эге билиглерин билер апарган. Шагда кижилер астрология болгаш төлгелээр чорукту сонуургап турган болза, ам арыг сарыг шажынның өөредиин шингээдиң эгелээн. 1992 чылда Тывага Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның келгенинин соонда, геше Джампа Тинлей, Ешо Лодой Ринпоче, Чырыткылыг IX Богда-Кегээн башкы келген болгай. Оларның лекцияларында

баштай улус аажок эвээш кээп турган. Ам аажок көвүдээн. Калмыкия, Бурятияга көөрдө, Тываның чону сарыг шажынны аажок сонуургап, төрөөн шажыны деп хүлээп көрүп, чүдүп турар. Тыва лама-башкылар көвүдөп турар. Сарыг шажынны ТР-ниң Чазаа база өске-даа хөй-ниитичи организациялар деткип турар.

— Сарыг шажын өөредииниң деңнели кандыг деп бодаар силер?

— Чүгээр, эки деп бодаар мен. Найысылал Кызылда, кожууннарда хүрээлер, шажынчы организациялар бар. Кижилерниң сарыг шажын өөредиинин дугайында билин делгемчээн. Мантраларны дыка хөй кижиге доктаамал номчуп турар. Ындыг-даа болза хүрээлер, шажынчы организациялар аразында организастыг айтырыглар талазы-биле чөрүлдээлер, бот-боттарын билишпес чоруктар бар. Ынчалза-даа оон сезинген херээ чок. Ол чоорту чиде бээр.

Ындыг байдал аныяк кадрларның чедишпези болгаш бар лама-башкы-ларның арга-дуржулгазының эвээжинден бооп турар. Амгы үеде шажын херээнге экономиктиг деткимче эргежок чугула. Ол чокта чүү-даа болдунмас. Экономиканы экижидип, бот-башкартынып, бут кырынга турары эргежок чугула.

— Келир үеде сарыг шажын сайзыраңгай болзун дизе чүнү кылза экил?

— Кижилерниң сарыг шажынга бүзүрелин оттуруп, быжыглап, эки шынарлыг, хөй өөредиг бээр болза эки. Өөредиг ыялап-ла, сарыг шажынның теориязынга үндөзилеттинген, шын болур ужурлуг. Ылаңгыя тыва дылга хөй өөредиг бээри эргежок чугула. Чырыткылыг Улуг угаанныг Будда Шакьямуниниң өөредиин республикага кижиге бурузу сагып, сагыш-сеткилин арыглай бээр чүве болза, тыва ниитилелге боттандылары берге айтырыглар эвээжээр. Сарыг шажынның өөредиинин дугайында номнарын үндүрүп, оларны школа, дээди, ортумак өөредилге черлериниң программаларынче кирип, элээдилерге, болгаш аныяктарга өөредир болза, дыкала эки.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

Чагаалар аразындан

Дыштандырза чүл?

Дус-Хөл. Тываның база бир чайгаар бүткен онзагай хөлү. Мен бодум хуумда ынчаар билер болгаш үнелеп турар мен. Аңаа чайгы үеде бистиң республика-выстан болгаш кожа чыдар черлерден дыштаныры, кадыкшылын экижидип алыры-биле кээп турар кижилер чыл келген тудум-на, улам көвүдөп турар. Ындыг болбастың аргазы чок, бо берге үеде халаска кадыын экижидип, дыштанып алыр ындыг онзагай чер кайда боор. Аңаа дыштанып кээп турарлар хөлдүң ажыын шын эвес ажыглап турарын республика солуннарынга дыка хөй эштер бижип, айтырыгны көдүрүп турары кончуг шын. Эң ылаңгыя

Тываның Чагаалчылар эвилелиниң даргазы, чогаалчы Черлиг-оол Куулар хомудаан, дүвүрөөн, сагыш човаан бодалын “Шынга” “Дус-Хөлдүң ээзи кымыл?” деп эге-биле биждиди. Айтырыгны деткивишаан, мээң амы-хууда бодалым-биле үлөжикседим.

Дус-Хөл 10-15 чыл бурунгаар савазынга сыңмас, чоргаар чалгып чытканын кым-даа эки билер. Ам чүү болганыл? Хөл шуут-ла соглур четкен. Ындыг болганда келир чылдан эгелээш, бо хөлге чоннуң кирерин 2-3 хире чылда соксаткаш, кезек дыштандырза чүл? Ынчан катап онгарлып, “сегип-даа” кээр чадавас.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Сагып алыкчыга

КЫЛЫМАЛ ЧИГИР

Хоюг чигирниң орнунга ажыглап турар сорбит, ксилит, изомалт, мальтит дээн ышкаш кылымал чигирлерниң калорийи анаа чигирден ийи катап куду, ол ышкаш олар диштер кариези тывылдырбас шынарлыг. Ынчангаш оларны хөй-ле кондитерлиг кылыглар

болгаш дайнаар резинкаларга немер турар. Кылымал чигирлерни өйлей ажыглаарга (хүнде 20 таблеткадан эрттирбейн), хора чок. Ынчалза-даа оларны уругларга бээрин шегледирер, чаш магаботка ол кандыг салдарлыг болуру ам-даа чедир шинчилеттинмээн.

Бараанны кайы чуртка бүдүргенил?

Австрия	AT	Беларусь	BY
Великобритания	GB	Венгрия	HU
Германия	DF	Греция	GR
Индия	IN	Испания	ES
Италия	IT	Китай	CN
Нидерланды	NL	Польша	PL
АКШ	US	Финляндия	FI
Швеция	SE	Япония	JP

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның күрүнө университеди тыва болгаш немец дылдың төлеверлиг белеткел курстарынче абитуриентилерни декабрь 1-ден эгелеп өөрениринче чалап тур.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 36, хүлээп алыр комиссия. Л.Н.Власовдан айтырар.

“ЭХНАТОН” БААЗА ЧАЛАП ТУР

Баазада садып турар аш-чем аймаа:

дээди болгаш бирги сорттун далганы, бир шоодайның өртээ 360 рубль, шоодай чигир — 860 рубль, оодурба 25 кг — 75 рубль, макарон кылыглары — 13,90 рубль (кг), крупалар: гречка — 15 рубль, рис — 17,50 рубль, пшено — 8 рубль, өске-даа крупалар бар, үнүш үзү 23 рубльден өрү өртектиг, кондитер кылыглары: печенье 23,50 рубльден өрү, карамель — 34 рубльден өрү, шоколадтыг карамель — 55 рубльден өрү өртектиг.

Лаазада тушенка 17 рубль, хоюг сүт 13 рубль. Консервалаан чемнер: щи, борщ, рассольник 13 рубль. Йод холаан дус, йодтуг холумактар, майонез, кетчуп, томаттыг паста, кисель, компоттар, соктар бар.

Бистиң адресивис: Загородный переулок, 19 “А”, склад №3. Телефону 5-38-40, “Эхнатон” бааза.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң дун урууус Тывку-нуң биргикурсузу Белек-Кыс Караооловна ТУМАТ ноябрь 4-де болган орук озал-ондаанга таварышкаш, бистен, чалыны назынындан, эш-өөрүнден, чырык өртемчиден чарлып чоруткан.

Уруувусту сөөлгү орукче үдежил, бистерге моральдыг, материалдыг дузаны каткан Кызыл хоорайдан, Тес-Хем, Өвүр, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Танды, Чаа-Хөл кожууннардан келген төрелдеривиске, чаңгысклассчыларынга, Сайлыг ортумак школазының башкыларынга четтиргенивисти “Шын” солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, ачазы, дуңмалары.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9196. Чагыт 145.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”. Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкчээн.
Херечиледин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.